

NEMZETI EMLÉKEZET, NEMZETI FELEJTÉS, NEMZETI TRAUMA – BIBÓ ISTVÁN KONCEPCIÓJA

KOVÁCS GÁBOR¹

BEVEZETÉS

Mi tesz egy sokaságot nemzetté? Erre nézve számos definíció lehetséges: ezek mindig összefüggenek illető a gondolkodó teoretikus beállítottságával, s a nemzet geneziséről szóló koncepciójának kontextusában értelmezendők. Bennünket a kérdés itt és most kifejezetten az emlékezet perspektívájából érdekel, ezért válasszuk kiindulópontként Ernst Renan klasszikus tanulmányát. Ennek sokat idézett alapgondolata – amely az etnicista és biologista-rasszista alapú nemzetkonceptiók ellenében fogalmazódik meg – az, hogy a nemzet ’mindennapos népszavazás’; az együttlétre irányuló akarat folyamatos megújítása.² Eszerint a nemzet egy, a jelenben megalapozott, ám a jövőre irányuló projekt. Ám ez Renan gondolatmenetének csak egyik eleme, amely kiegészül egy nem kevésbé fontos másikkal, amely a múlthoz való viszony vonatkozásában vizsgálja a dolgot. Itt jelenik meg a felejtés és az emlékezet motívuma. A kettő komplementáris viszonyban van egymással. Egyfelől nem lehetséges nemzet közös emlékek nélkül, másfelől ugyancsak nem lehetséges nemzet bizonyos múltbeli események elfelejtése nélkül: ahhoz, hogy példának okáért a francia nemzet létezhesék, a franciáknak el kellett felejtetniük Szent Bertalan-éjszakáját és a 13. századi dél franciaországi mészárlásokat.

A felejtés itt egyértelműen bizonyos múltbeli traumákra vonatkozik. Renan azt mondja, hogy ezeket el kell felejtetni. Igen ám, de a felejtés ebben az esetben – jóllehet a szerző maga ezt nem részletezi – aligha jelentheti a történetek letagadását, szőnyeg alá söprését. A húszadik századi történelemmel, a népi-írtásokkal, a Gulaggal és a holokauszttal a hátunk mögött ilyesmit aligha állíthatunk. Mint majd látni fogjuk, Bibó István éppenséggel az utóbbival

¹ A szerző az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontja Filozófiai Intézetének tudományos főmunkatársa

² „A nemzet: lélek, szellemi alapelv. Ezt a lelket, ezt a szellemi princípiumot két dolog alkotja, mely azonban voltaképpen egy. Az első a múltban gyökeredzik, a másik a jelenben. Az egyik: emlékek gazdag örökségének közös birtoklása, a másik a jelenlegi megegyezés, vagy arra, hogy közösen éljünk (...) Egy nemzet léte (...) mindennapos népszavazás, mint ahogy az egyén léte az élet folytonos igénylése.” (Ernst Renan: Mi a nemzet? In: Bretter Zoltán és Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995. 185–186. Fordította Réz Pál.)

kapcsolatban fejt ki emlékezet és felejtés viszonyára vonatkozó koncepcióját; ehhez a két fogalomhoz nála szervesen kapcsolódik egy harmadik: a traumáé.

BIBÓ ÉS A NÉPIEK: SZABÓ DEZSŐ ÉS NÉMETH LÁSZLÓ

Ám mielőtt érdemben hozzákezdénénk a téma kifejtéséhez, szükség van a bibói nemzetfogalom kontextualizálására. Bibó magát a népi mozgalomhoz tartozóként definiálta – emellett élete végéig kitartott, amint azt a Borbándi Gyulához írott levele,³ vagy éppen az utolsó éveiben készített életút-interjú is bizonyítja.⁴ Ha tehát Bibó magyarság-képéről, a magyar nemzet geneziséről adott koncepciójáról beszélünk, legalább futó pillantást kell vetnünk a népieken belül arra két szerzőre, akik saját bevallása szerint is befolyásolták nézetei kialakításában: Szabó Dezsőre, de még inkább Németh Lászlóra. Nem azért persze, mert koncepciója egyenes módon levezetethető volna az övékéből. Erről egyáltalán nincsen szó, éppen ellenkezőleg: nemzetfogalma kifejezetten opponálja azt az etnicista megközelítést, ami mindkettőjükre jellemző, s kiváltképpen Szabó Dezső sajátja. Ennek ellenére mégis csak ők jelentik a két háború közötti magyar politikai eszmetörténetben a bibói koncepció hazai kontextusát. E tekintetben jelzésértékű, hogy a korabeli európai kontextusnak nemzetfogalma vonatkozásában rá nagy hatást gyakorló olyan szerzőit, mint Ortega és Huizinga, Bibó Németh László közvetítésével ismerte meg.

Nem lehetséges itt a Szabó Dezső- vagy a Németh László-féle nemzetfogalom részletes rekonstrukciója: erre nincs is szükségünk. Ami bennünket érdekel, hogy miképpen merül fel náluk – ha egyáltalában fölmerül – az emlékezet, a közösségi, nemzeti emlékezet problémája. Szabó Dezső monográfusa nemrégiben megjelent könyvében arra figyelmeztet, hogy az íróval kapcsolatban nem vesszük kellő súllyal azt a tényt, hogy világképe nem statikus jellegű, s az első világháború előtti felfogása több ponton különbözik a háború utánitól.⁵ Ezzel egyet kell értenünk, ám az is tagadhatatlan, hogy mégis csak van egyfajta állandóság az életműben; ez pedig a kollektivisztikus látásmód melletti elkötelezettsége. A háború előtt hajlik arra, hogy a kollektívum szerepében az emberiséget szerepeltesse, a háború után azonban egyértelműen az etnikai értelemben felfogott nemzet kerül ebbe a pozícióba; a húszas évek írásaiban inkább a faj fogalmát preferálja, a század eleji vitalizmustól inspirált fajelmélet keretében. Ez a megközelítés – amint arra már

³ „Levél Borbándi Gyulához.” In: *Bibó István: Válogatott tanulmányok III.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986. 295–374.

⁴ Bibó István (1911–1979) *Életút dokumentumokban.* Összeállította Huszár Tibor. Budapest, 1956-os Intézet–Osiris-Századvég, 1995.

⁵ Kovács Dávid: *Szabó Dezső nemzetszemlélete.* Máriabesnyő, Attractor, 2014.

Szabó Miklós rámutatott – alkalmasnak bizonyult szociális kérdések fajelméleti terminológiájában történő megfogalmazására.⁶ Nem volt azonban nála szó biológiai fajelmületről – ezt kifejezetten elutasította –; nem tételezett fel értékhierarchiát a fajokként definiált nemzetek között, nincs nála szó magasabb vagy alacsonyabb rendű fajokról.⁷

A Szabó Dezső-féle antropológiai koncepció szerint az emberi cselekvéseknek kettős mozgatórugója van: egyfelől az önérvényesítési ösztön, másfelől pedig a faji vagy nemzeti közösségbe tartozás ösztöne. Fajt, avagy a nemzetet a történelmi tradíciók, illetve közös célok kötik össze. A vérségi leszármazás nem egyetlen és nem elégséges kritérium, mert ez a fajta kollektívum olyan történelmi műhely, amelynek közös történelmi célja vannak, nem csupán a közös múlt, hanem közös jövő víziója is összekapcsolja az ide tartozókat.

Van-e helye Szabó Dezső koncepciójában egyáltalán az emlékezetnek? Jóllehet a kérdéssel explicit módon nem foglalkozik, impliciten az emlékezet mégis szerepet játszik nála. Annak az író-prófétának, akinek jelmezét a két világháború között magára ölti, legfőbb feladata a valóságos – vagyis faji perspektívából láttatott – magyar történelem emlékezetének ébren tartása. A magyarságtól etnikailag idegen kizsákmányoló eliten, a dinasztától és az arisztokráciától a klérusig és burzsoáziáig az uralmukat legitimáló történelem- és nemzetkép propagálásával ugyanis egy hamis történelmi emlékezetet tartanak életben. Ennek az iskolapéldája Szabó Dezsőnél 1867-nek olyasfajta interpretációja, mely ezt a nemzeti létre oly tragikus eseményt hamis dicsfénnel vonja be. Az író-próféta dolga végső soron az *anamnézis* folyamatának elindítása: emlékeztetnie kell a nemzetet arra, hogy valójában miként is történt, ami történt, s ennek milyen következményei voltak; hogyan vezetett ez a későbbi katasztrófához.

Németh Lászlónál az emlékezet problematikája kultúra-koncepciójába ágyazódik, amely szorosan összefonódik az elitnek a közösség életében betöltött funkciójáról kifejtett elképzelésével.⁸ Kultúra-felfogása irodalomcentri-

⁶ Szabó Miklós: Szabó Dezső, a politikai gondolkodó. In: Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon*. Válogatott tanulmányok. Budapest, Atlantis Program, 1989.

⁷ A kérdés részletes kifejtésére vonatkozóan lásd: Kovács Gábor: Liberalizmusképek a népi mozgalomban. In: Ludassy Mária (szerk.) *A felvilágosodás álmái és árnnyai*. Budapest, Áron, 2007. 468–494.

⁸ Németh kultúrakoncepciója elválaszthatatlan elitelméletétől: (...) a nemzet nem személyek, hanem szerepek hierarchiája. Uralkodni és engedelmeskedni: természeti kényszer; a kultúra feloldja, „spiritualizálja” ezt a természeti kényszert; az uralkodás nem önkény, hanem nagyobb kötelesség; a hatalom nem csak fizikai erő, hanem szellem is.

Semmiről sem ismerhető fel úgy egy nép történelmi kondíciója, tehát a kultúrája, mint arról, hogy mennyire képes átnemesíteni, kötelességgé változtatni a kiváltsá-

kus: irodalomtörténeti eszmefuttatásokból von le történetfilozófiai és politikai következtetéseket. A nemzet nála alapvetően kulturális közösség – amely a *Kisebbségben* (1939) megírásának idején erősen etnicista színezetet kap –, s az irodalmár elitnek az alapvető feladata az, hogy ennek a közösségnek az emlékezetében ébren tartsa azokat a tradíciókat, amelyek kompatibilisek a nemzeti karakterrel.⁹ Ezzel egyidejűleg rá kell mutatnia azokra a kulturális mintázatokra, amelyek a nem átgondolt mintakövetés eredményei, amelyek aztán a korábbi, karakter-adekvát mintázatokat elfedve rossz tradíciókká válva gyengítik és torzítják a nemzeti karaktert.¹⁰ Emiatt ugyanis a nemzet képtelenné válik autentikus kulturális teljesítményekre; nem tud hozzájárulni az európai kultúra gazdagításához. Kultúra és politika szorosan összetartozik: a politikai-társadalmi mizériák mögött végsőleg az élet egészére rátelepedő negatív kulturális mintázatok húzódnak meg. A mélymagyarság és hígmagyarság, illetve a mélyben az alluviális hordalék által elfedett bazalttömbként rejtőzködő autentikus magyar kultúra képei ezt a felfogást jelenítik meg metaforikus módon. Az elitnek kettős feladatnak kell eleget tennie. Egyfelől be kell emelnie a nemzeti emlékezetbe az elsüllyedt-elfeledett mélymagyarság autentikus szerzőit és azok teljesítményét, másfelől számon kell tartania a jelenkor minden számottevő kulturális fejleményét, inkorporeálva

gok előjogait. A vagyon a pusztá bírától a szolgálatig sok mindent jelenthet. Az egyiknek jog a habzsolásra, a másiknak felhívás a teherviselésre; az egyik leföli a javakat, a másik hordja őket, mint pap a miseruhát. Az igazi „nemes”-nek a vagyon élvezése csak részben önkielégítés, jórészt szertartás, melyben az alárendelt munkának és a hatalmába eső javaknak alkalmat nyújt a tündöklésre. Igazi kultúrákban a magánélet örömei is a közösség erőjátékai; a fényűzés: a történelmi készenlét hadgyakorlata.”/Három kortárs, Oswald Spengler: *Jahre der Entscheidung*, 183./ In. Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben I.* Budapest, Püski, 1992. 299.

⁹ Németh nemzetkarakterológiájára vonatkozóan lásd: Kovács Gábor: Modernitás-konceptiók a két világháború közötti magyar nemzetkarakterológiákban. In. Neumer Katalin (ed.): *Identitások és válságok*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet–Gondolat Kiadó, 2015. 214–217.

¹⁰ „Ahol nemzeti kultúra sosem volt, vagy egy földrengés az utat a nemzeti múlt felé elzárta, a megújulás mindig kultúraválasztás is. Idegen példák fényénél kutatják fel a nemzet történelmi és eleven erőt, s egy-két tucat ember ízlése, vágya, kezdeménye határozza meg, hogy milyen lesz a művelődés, melyben a nemzet élni fog. A hely természetesen megvan, a falak alapjait kijelölték a századok, nagyjából ismerjük a lakók igényeit, de az egész épület stílusa, szelleme mégis a választók elhatározásától, megegyezésétől függ. Ez a választás különösen jelentős ott, ahol sokféle befolyásnak van útja a lélek felé.”/Négy kísérlet. A Berzsenyi-könyv elmaradt bevezetése. In. Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben I.* 521–522. A mintakövetés-problematikát összeköti az asszimiláció kérdésével, s Hatvany Lajos vádjaira ezt válaszolja: „(.) hiába nagy író, nagy alkotás, ha nemzettest és írók közt nincs igazi korrespondencia”/Egy különítményes vallomása. In. Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben I.* 571./

azokat a nemzeti kultúrába. A nemzet egyrészt a mából a múltba visszanyúló emlékközösség, másrészt a jelenből a jövőbe átnövő közös vállalkozás. Az elit magaskultúrája ebben a felfogásban korántsem l'art pour l'art esztétikai játszadozás, hiszen a közösség kulturális mintázatai determinálják a közéleti-politikai beállítódásokat és cselekvésformákat: kultúra és politika nem választható szét. A koncepció igazán problematikussá a *Kisebbségben* megírásával válik: elitelmélet és kultúrakoncepció itt összekapcsolódik az asszimilációs problematikával, s az addig kulturális közösségként értelmezett nemzet etnicista perspektívában jelenik meg. A bírálatok hatására az író aztán feladja ezt az álláspontot: ennek kifejtésére itt és most nincs mód.¹¹

AZ EMLÉKEZET SZEREPE BIBÓNÁL

Voltaképpen témánkra rátérve, tegyük fel a kérdést: mi a szerepe az emlékezetnek a bibói teóriában. A rövid válasz erre az, hogy alapvető. Két szöveget kell tárgyalni ebben a vonatkozásban. Az *európai egyensúlyról és békéről*, amit *Egyensúly-könyvként* is szoktak emlegetni 1942–44 között íródott. Ebben jelenik meg az a politikai hisztéria-teória, amely a *Zsidókérdés-tanulmány* fogalmi keretét is kijelöli. Utóbbi szöveget 1948-ban publikálta Bibó, ez volt az 1945–48 közötti alkotói periódusának utolsó, a nyilvánosság számára elérhető, publikált írása. Az a mód, ahogyan Bibó az *Egyensúly-könyvben* az idődimenziókat kezeli, összekapcsolódik a hisztériakoncepcióba beágyazott nemzetfelfogásával. A nemzet, mint politikai közösség olyan közös vállalkozásként jelenik meg, amely a jövő felé irányul – az elgondolást a Németh László közvetítésével recipiált Ortega-féle teória inspirálta –, alapvető jellemzője ez a jövő felé nyitottság, miközben a múlt ugyancsak lényegi determináns tényező, mégpedig a tekintetben, ahogyan a közösségi emlékezetben megjelenik. A nemzeti tudat alapvető eleme az a múltbeli élmény, amely a közösségi emlékezetben kikristályosodási pontként jelenik meg. Ebben az értelemben Bibó is osztja a nemzetet emlékezetközösségként meghatározó Renan-féle koncepciót. Mint láttuk, Renan szerint ahhoz, egy közösség nemzetként létezzék, sok mindenre kell emlékeznie és sok mindent kell elfelejtenie. Amire mindenekelőtt emlékeznie kell, az az alapító jellegű aktus, amelynek emlékezete a nemzeti tudat talán legfontosabb konstituense; ha ez elhalványul, a nemzetnek, mint a közösségi memória vonatkoztatási keretének az ideája ugyancsak veszít vonzerejéből.

¹¹ A kérdés részletes tárgyalását lásd: Kovács Gábor 2004. *Az európai egyensúlytól a kölesönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István a politikai gondolkodó*. Bibó István Szellemi Műhely–Argumentum, Budapest, 2004. 143–148.

Ugyanakkor a múlt eseményeire való közös emlékezet problematikussága is megjelenik a gondolatmenetnek ezen a pontján, mégpedig a kelet-európai nemzetalakulás vonatkozásában. A probléma itt az, – mondja Bibó –, hogy az egymást követő határváltozások következtében azok a földrajzi és kulturális helyek, amelyeknek kitüntetett szerepe van a kollektív emlékezetben, egy másik állam területére kerültek. A politikai historiógráfiának, mint vonatkoztatási keretnek a lehetőségéhez ez a motívum döntő módon járul hozzá: ez a múlthoz való patológikus viszonyulás, egyfajta kóros fixáció materiális előfeltételét teremti meg. Az emlékezetbe ugyanis ezzel, nemcsak beépül, hanem központi helyre kerül egy olyan sérelem emléke, amelyet valaki más okozott: lehetővé válik a *Másik*, az *Ellenség* és persze a *Bűnbak* mitológemáinak a megformálása. Ennek megvan a maga sajátos kollektív körtörténete: ez az, amely a bibói gondolkodásban majd politikai historiógráfiaként jelenik meg. Hogy ez kialakuljon, ahhoz persze számos tényező együttes konstellációjára van szükség, a határok képlékenysége csak egy a sok közül. Itt természetesen most nincsen mód a historiógráfiakoncepció részletes elemzésére;¹² ami ebből számunkra fontos, az a múlthoz való patológikus viszony, a közösségi emlékezet kóros fixáltsága, amely az emlékezet centrumába, az emlékezet-háztartást strukturáló alapelemként a sérelem emlékképét helyezi.

Amikor majd Bibó háború utáni írásaiban a két világháború közötti magyar társadalom lelkiállapotát historiógráfiaként jellemzi, megállapítja: nehéz az ilyen lelkiállapotban élő emberekkel szót érteni. Ha túl racionális módon közelítünk feléjük, akkor érveink hatástalanul pattannak le a historiógráfia vastag páncéljáról, ha viszont magunkévá tesszük előfeltevéseiknek legalább egy részét, akkor megindulhat ugyan a kommunikáció, viszont az érveink hatékonysága radikálisan csökken, s nem érjük el a kívánt hatást. Talán nem alaptalan megkockáztatnunk azt a föltevést, hogy a szituáció ilyesfajta modellezése nem kis mértékben Bibó személyes tapasztalatain alapult: ha 1938-as pozícióját saját kategóriáival akarjuk leírni, akkor azt mondhatjuk, hogy annak a bizonyos társadalmi-politikai historiógráfiának ekkor még még ő maga is részese, ha úgy tetszik, szenvedő alanya volt, s hosszú utat kellett megtennie az 1948-as *Zsidókérdés-tanulmányig*.

Az antiszemitizmus Bibónál a politikai historiógráfia egyik szignifikáns megnyilvánulási formájaként, mélyen patológikus fenoménként jelenik meg, amelynek egyik éltető eleme éppen a múltbeli sérelem élményéhez fixálódott emlékezet. Távolról sem az egyetlen persze, hiszen az antiszemitizmus fő forrását Bibó az eltorzult társadalomfejlődésben és az ennek következményeként előálló dehumanizált társadalmi szituációk által indukált, kölcsönösen

¹² A bibói politikai historiógráfia-koncepció legátfogóbb elemzése: Balog Iván: *Politikai historiógráfia Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Budapest. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2004.

félrevezető tapasztalatokban látta. Ezt az elképzelést a háziasszony és cseléd relációjának sokat idézett modelljével érzékelteti. Bibó koncepciója sok tekintetben nagyon hasonlít Wolfgang Schivelbusch német kultúrtörténésznek a *vereség kultúrájáról* szóló teóriájához.¹³

Schivelbusch az 1918 utáni német, az 1871 utáni francia, illetve az 1865-ben elvesztett polgárháború utáni amerikai Délen kialakult kulturális szituáció leírására vezeti be a fogalmat, s úgy találja, hogy a közöttük fennálló strukturális hasonlóság az elvesztett háború sokkja által kiváltott közösségi traumára vezethető vissza. Schivelbusch koncepciója több ponton is egybeesik Bibó Istvánnak a politikai hisztéria természetéről kifejtett teóriájával; az emlékezet, a trauma sokkjához kötődő emlékezet nála is alapvető szerepet játszik. Schivelbusch kiindulópontja az, hogy jóllehet a háborús vereségeket követő vesztes diszpozíció az emberi történelem visszatérő típushelyzete, különös jelentősége tesz szert a modernitás viszonyai között, az egalitárius tömegtársadalmak korában, amikor a kollektív trauma a közösség egészének tudatállapotát alapvetően meghatározza. Schivelbusch pszichohistóriai megközelítése – hasonlóan a Bibóéhoz – a pszichoanalízisből kölcsönzött fogalmakkal operál, jóllehet következtetései nem mindig esnek egybe a magyar gondolkodóéval. Schivelbusch úgy találja, hogy a háborús vereség nyomán születő kollektív mítoszok az egyes ember pszichéjében kialakult neurotikus tudatállapotokra emlékeztetnek. A nemzeti lényeg gondolata ezeknek a mítoszoknak fontos eleme. Ugyanakkor – s ezen a ponton teóriája alapvetően eltér a Bibóétól – ő ezekben a kollektív mítoszokban megtestesülő tudatállapotokat nem tartja teljes egészükben patológikus jellegűnek. Véleménye szerint ezek egyfelől valóban a hamis és torz valóságpercepció esetei, másfelől azonban olyan emocionális védőpajzsok is, amelyek időt adnak a kollektív pszichének a valóság elfogadására, előkészítve az azzal való megbékélést.¹⁴ Az illető közösségnek meg kell birkóznia a traumatikus tünetegyüttes különböző megjelenési formáival, melyek részint egymást követő fázisokként, részint pedig egymás mellett, szinkronikus módon jelentkeznek. A vereség kultúráját ezek összessége konstituálja, mely az álmvilágba való meneküléstől és a bűnbakkereséstől, a minden egyéb teendőt háttérbe szorító, s a majdani elégtétel vágyképét eszkatológikus dimenziókba átemelő revansizmustól a vereség morális győzelemmé való áttisztázásáig és az ellenséggel történő azonosulás vágyáig terjed. Schivelbusch kiváltképp az utóbbit tartja nagyon fontosnak, mivel ez a modernizálódás akarásának, s az általa inspirált modernizáció folyamatának lesz az ösztönzője.

¹³ Wolfgang Schivelbusch: *The Culture of Defeat. On National Trauma, Mourning, and Recovery*. Transl. by Jefferson Chase. New York, Henry Holt and Company, 2003.

¹⁴ Schivelbusch: i.m. 26.

Kérdésünk az, hogy van-e pozitív szerepe az emlékezetnek az antiszemitizmusról adott bibói teóriában? A negatív szerepet, amit a politikai hisztéria fixálódott, kóros emlékezete betölt, már láttuk. De vajon lehet-e itt gyógyító szerepe az emlékezetnek? A válasz: igen. Ám ezen a ponton föl kell idéznünk azokat a körülményeket, amelyek Bibót szövege megírására ösztönözték. Bibó kiindulópontja a háború utáni új antiszemitizmus. Ennek alapvető eleme a felejtés. Bibó azt tapasztalja, hogy a korabeli magyar társadalom igyekszik elfelejteni, mintegy a társadalmi tudatalattiba száműzni azt, mi is történt a zsidókkal, s hogy ebben miféle felelőssége volt annak a politikai közösségnek, amely az egymást követő zsidótörvények formájában lépésről megfosztotta polgárainak egy csoportját emberi, polgári és politikai jogaitól. A gondolatmenetben végig párhuzamosan fut a deskriptív és evaluatív, morális szál. A felelősségvállalás aktusának személyesnek kell lennie: kinek-kinek föl kell idéznie emlékezetében azt, hogy ő maga miként is viselkedett ezekben az időkben, önvizsgálatot kell tartania a tekintetben, hogy a saját mikrovilágában mi olyat tett, amit nem kellett volna, s mit nem tett, amit meg kellett volna tennie. Bibó a politikai terapeuta pozíciójából beszél: reményei szerint ez az attitűd – feltéve, hogy társadalmilag dominánssá válik – hozzájárulhat a patológus tüneteket produkáló magyar nemzeti tudat egészségesebbé válásához, ahhoz, hogy feloldódjék egyfelől a társadalmi emlékezet traumatikus eredetű, kóros jellegű múlt-fixáltsága, másfelől pedig eltűnjék a felelősség kérdésének eliminálását eredményező amnéziája. Gondolatmenete a személyes emlékezettel összekapcsolt önvizsgálat gesztusával záródik. Bibó – aki egyébként 1944-ben minisztériumi tisztviselőként hamis papírokat gyártott zsidók számára, s ezért néhány napra letartóztatták – a saját felelősségét sem hallgatja el: „mindazokban az előítéletekben, ingerültségekben, fölénytudatban, ridegségben, cselekedetekben és mulasztásokban, melyekre vonatkozóan kemény szavakat írtam le, semmi sem volt olyan, amit valami módon át ne éltem volna, vagy amelynek felelősségében közvetlenül vagy közvetve részesnek ne tudnám magamat.”¹⁶

¹⁵ Itt egyik korábbi írásom kifejtésére támaszkodom: Kovács Gábor: *Bibó Zsidókérdéstanulmánya – újraolvasva*. Working Papers in Philosophy, 2014. 7.

http://fi.btk.mta.hu/images/Esem%C3%A9nyek/2014/Working_Papers2014/2014_07_kovacs_gabor_bibo_zsidokerdes-tanulmánya_ujraolvasva.pdf

¹⁶ Bibó István: *Válogatott tanulmányok II.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986. 686-687.